

Μαρία Σκόρδου

Ταφικό μνημείο Κισάμου

ABSTRACT

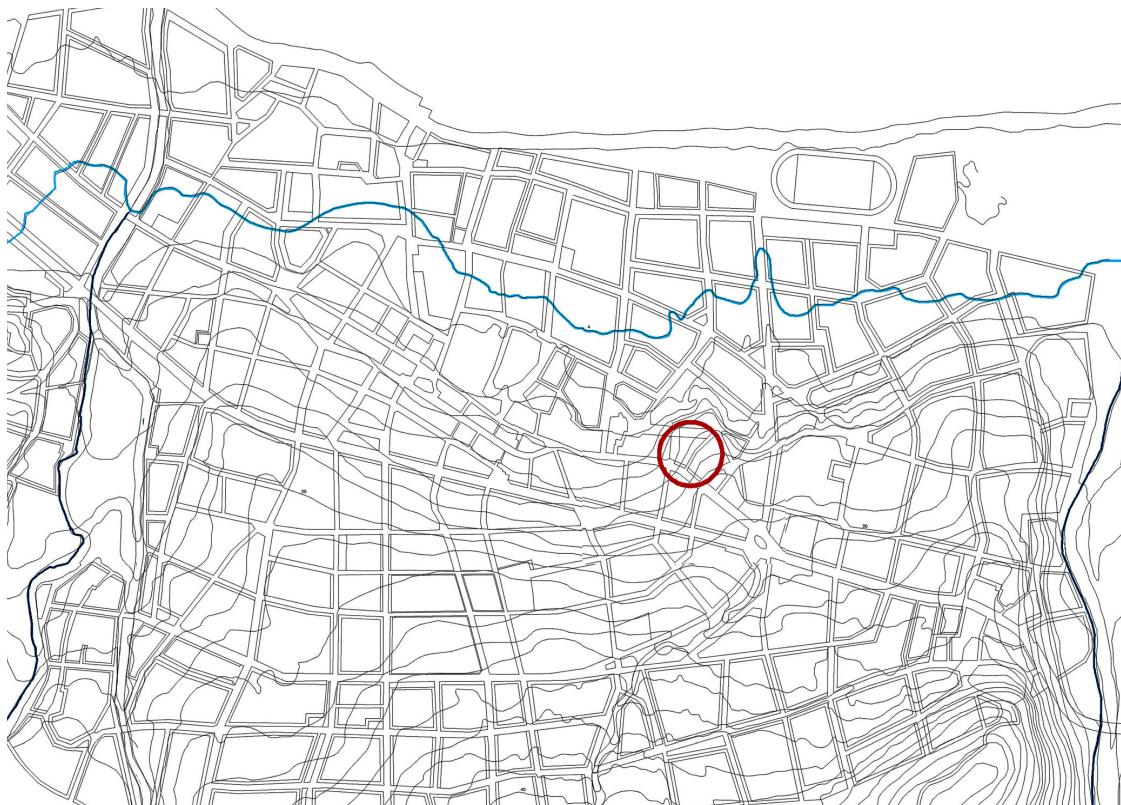
MONUMENTAL TOMB OF KISSAMOS

The Ephorate of Antiquities of Chania carried out a rescue excavation in the town of Kissamos prior to the construction of the wastewater sewerage system (NSRF 2007-2013). The works of the project in Polemiston 1941 Street brought to light a monumental tomb, part of the ancient cemetery of Kissamos which is located slightly to the north, close to the city boundaries. This quarter covers the west cemetery of the Roman period. This study concerns a funerary monument which typically belonged to a single wealthy family. A rock-cut subterranean built chamber tomb dating from the second half of the 1st c. AD was uncovered and investigated. It was found disturbed. However, among the grave offerings that have escaped looting are glass vessels. These perfume bottles have features in common with vessels found in grave excavations of the Early Roman period (1st-2nd c. AD) from the wider area of Crete and elsewhere. One distinctive category of find is that of the metal objects and accessories. Also worth noting is the presence of many gold foils and sheets which decorated the burial cloth. Similar monuments of the Early Roman period (1st-2nd c. AD) have been found in excavations of Central and East Crete. This particular type of built vaulted tomb, inspired by the Macedonian tombs, refers to the 'Macedonian type' tombs of later Hellenistic times from the regions of Macedonia, Thessaly and Central Greece. The architectural typology of the tomb complements our view on the types of burials of West Crete and the organization of the Kissamos cemetery.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: ταφικό μνημείο, καμαροσκεπής, θαλαμωτός, τάφος, μακεδονικού τύπου, Κίσαμος

Οι εργασίες, στο πλαίσιο του υποέργου «Διερευνητικές τομές-Ανασκαφές» του ενταγμένου έργου «Έργα Συλλογής και Μεταφοράς λυμάτων Κισάμου» (ΕΣΠΑ 2007-2013)¹ είχαν ως αποτέλεσμα την περαιτέρω διερεύνηση της έκτασης και οργάνωσης της πόλης και της νεκρόπολης της Αρχαίας Κισάμου, καθ' όσον η σύγχρονη ομώνυμη κωμόπολη είναι χτισμένη επάνω στα κατάλοιπα της αρχαίας πόλης (Πωλογιώργη 1985, Μαρκουλάκη, Χριστοδουλάκος, Φραγκονικολάκη 2004).

¹ Βλ. ΑΔ Χρονικά 2015, υπό έκδοση. Υπεύθυνη και επιβλέπουσα του έργου ορίστηκε η γράφουσα με επιβλέποντα αρχιτέκτονα μηχανικό της Εφορείας τον Ι. Χριστοδουλάκο. Εργάστηκαν οι Κ. Χιρμπάκη, Ε. Δούτσιου και Μ. Βολικού (αρχαιολόγοι), Μ. Χατζηβασιλείαδου, Β. Αντωνάκη (αρχιτέκτονες μηχανικοί), Πην. Μαυρεδάκη (συντηρήτρια) και Γ. Κακασουνάκης, Μ. Περράκης, Δ. Αποστολάκης, Χρ. Καρτσωνάκης, Ματθ. Παλιουδάκης, Στ. Γοναλάκης και Γ. Χαραλαμπίδης (ειδ. εργάτες), τους οποίους ευχαριστώ θερμά. Σημαντική ήταν η βοήθεια του αρχιτ. μηχανικού Π. Θεοχάρη για την ολοκλήρωση του αξονομετρικού σχεδίου του μνημείου και της αρχαιολόγου Δ. Περράκη για την καταγραφή του υλικού. Πολύτιμη υπήρξε η συνδρομή του προσωπικού της Εφορείας, της σχεδιάστριας Τ. Κορακάκη και των ειδικευμένων εργατών Ι. Παπαδάκη, Κ. Μουντάκη, Η. Στυλιανουδάκη, Γ. Βρουχάκη, Α. Πατεράκη και Ν. Γριμπαουλάκη καθώς και της σχεδιάστριας Αμ. Παππά για τον σχεδιασμό της επιτοίχιας ανακοίνωσης.

Εικ. 1. Απόσπασμα χάρτη της πόλης με τη θέση του νεκροταφείου.

Η Κίσαμος υπήρξε μικρή πολίχνη με λιμάνι στην επικράτεια της ισχυρής τότε γειτονικής Πολυρρήνιας, στα υστεροκλασικά-ελληνιστικά χρόνια.² Η νέα τάξη πραγμάτων που δημιούργησε η ρωμαϊκή κατάκτηση της Κρήτης το 67 π.Χ. χαλαρώνει τη διοικητική εξάρτηση της Κισάμου από την Πολυρρήνια. Κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους η Κίσαμος, καταλαμβάνοντας έκταση 1000 περίπου στρεμμάτων, ακμάζει χάρη κυρίως στην ειρήνευση που επέβαλλαν στο Αιγαίο οι Ρωμαίοι και στις εξαιρετικά ευνοϊκές οικονομικές συνθήκες, τις οποίες δημιούργησε η Pax Romana. Η ευημερία της σημαντικής αυτής πόλης-λιμανιού κατά τον 2ο αι. μ.Χ. αποτυπώνεται και στην οικοδόμηση αριστοκρατικών και αστικών επαύλεων με περίτεχνα ψηφιδωτά δάπεδα (Μαρκουλάκη 2009).

Η πολεοδομική οργάνωση, η γεωμορφολογία του εδάφους και η γειτνίαση με τη θάλασσα καθόρισαν τη χωροθέτηση του ελληνορωμαϊκού νεκροταφείου της Κισάμου. Η θέση του ήταν σε άμεση γειτονία με την πόλη στο βορειοανατολικό τμήμα του πυκνοδομημένου ιστού της σύγχρονης πόλης, κοντά στην αρχαία ακτογραμμή (Εικ. 1). Το δυτικό νεκροταφείο της αρχαίας πόλης είναι γνωστό από πολυετείς σωστικές ανασκαφές, όπου έχει διαπιστωθεί εκεί η μεγαλύτερη πυκνότητα τάφων στην πόλη. Σε απαλλοτριωμένο ακίνητο έχει ανασκαφτεί μέρος του νεκροταφείου, το οποίο είναι σήμερα επισκέψιμο.³ Επιπλέον περίπου δώδεκα τάφοι ανασκάφτηκαν τα παρελθόντα έτη και διατηρούνται καταχωμένοι κάτω από τις παρακείμενες

² Τα έως σήμερα ανασκαφικά στοιχεία τεκμηριώνουν μια περιορισμένη σε έκταση εγκατάσταση· βλ. Σκόρδου 2000. Για τη θέση του υστεροκλασικού νεκροταφείου βλ. Πωλογιώργη 1981.

³ Ερευνήθηκαν εννέα τάφοι και επισημάνθηκαν άλλοι δεκατρείς, ενώ μόνο δύο τάφοι βρέθηκαν ασύλητοι· βλ. Ι. Τζεδάκις (1978), «Οικ. Φαντάκη», *ΑΙ* 33 (1978), Β2, Χρονικά, 370-3, πίν. 191β-192.

οικοδομές.⁴ Η χρήση του χώρου ως νεκροταφείου υπήρξε αδιάλειπτη από το α΄ μισό του 1ου αι. μ.Χ. έως και τον πρώιμο 3ο αι. μ.Χ. χωρίς ιδιαίτερη οργάνωση ανά εποχή. Η Πωλογιώργη αναφέρει όλα τα είδη των τάφων –κεραμοσκεπείς, κτιστοί κιβωτιόσχημοι και εγχυτρισμοί– και κατατάσσει σε τύπους τους λαξευτούς και κτιστούς θαλαμωτούς τάφους (Πωλογιώργη 1985, 75-77). Το ανατολικό νεκροταφείο της πόλης εκτείνεται στην ανατολική πλευρά της, όπου οι έρευνες έχουν φέρει στο φως κεραμοσκεπείς, κτιστούς τάφους καρχηδονιακού τύπου, του 1ου-2ου αι. μ.Χ. (Νινιού 1993), καμαροσκεπείς μικτής τοιχοποιίας και έναν υπόγειο τριθάλαμο θολωτό τάφο με σταυροθόλια (Πατεράκης 2011).

Η τυπολογία του δυτικού νεκροταφείου της Κισάμου συμπληρώθηκε από δύο θαλαμωτούς τάφους που εντοπίστηκαν το 2015 κατά τις εργασίες κατασκευής του δικτύου αποχέτευσης.⁵ Στην οδό Πολεμιστών 1941⁶ στη νότια πλευρά της διερευνητικής τομής που διανοίχτηκε και σε βάθος 0,90 μ./1,11 μ. από την ασφαλτο αρχικά διαπιστώθηκε η ύπαρξη παλαιού αγωγού ύδρευσης της πόλης. Ο αγωγός εδραζόταν στο επίπεδο βραχώδους επιφάνειας ενώ μικρό τμήμα του διερχόταν από το νότιο λαξεμένο τοίχωμα του δρόμου του τάφου. Ακολούθως ήρθε στο φως το ανώφλι της εισόδου και μέρος του βόρειου τοιχώματος του κτιστού τάφου, σε βάθος 1,20/1,50 μ. Στη συνέχεια και κατά τη διερεύνηση των καταλοίπων, λαμβάνοντας υπόψη τη σπουδαιότητα του ευρήματος κρίθηκε απαραίτητη η προέκταση της τομής. Η έρευνα που ακολούθησε, με τμηματική αποκάλυψη του μνημείου, λόγω διαφόρων δυσχερειών που προέκυψαν από τη θέση και το βάθος εντοπισμού του, έφερε στο φως ένα υπόγειο ταφικό μνημείο των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων.

Πρόκειται για κτιστό καμαροσκεπή θαλαμωτό τάφο με διαστάσεις εξωτερικές: 3,75 × 2,85 × 2,50 μ. – εσωτερικές: 3 × 2,10 × 2,10 μ. (Εικ. 2, Σχ. 1-4). Ο προσανατολισμός του είναι στον άξονα Α-Δ και της εισόδου του προς τα δυτικά, με μικρή απόκλιση του προς τον νότο. Ο ορθογώνιος θάλαμος, επιμήκης στην κάτοψη είναι λαξευμένος στον φυσικό βράχο⁷ σε τετράπλευρο όρυγμα, του οποίου τα τοιχώματα είναι επενδυμένα και επιμελώς κατασκευασμένα με ορθογώνιους λιθόπλινθους από ντόπιο ασβεστόλιθο χωρίς συνεκτικό υλικό (Εικ. 3, Σχ. 5). Η τοιχοποιία ακολουθεί ένα «ψευδοϊσόδομο» σύστημα. Έχει τους δόμους ανισοϋψείς και τους ορθογώνιους σε αυτή λίθους ανισομήκεις. Οι ειργασμένοι λίθοι έχουν πελεκηθεί και εφάπτονται εξαιρετικά στην ορατή τους πλευρά και στις επιφάνειες αρμογής ενώ στο ενδιάμεσο διάστημα επαφής με τον βράχο υπάρχει γέμισμα από άεργες μικρές πέτρες. Δεν έφεραν επίχρισμα, αφού οι καλοδουλεμένες όψεις των λιθόπλινθων το καθιστούσε περιττό. Οι κατακόρυφοι πλάγιοι αποτελούνται από δύο στοίχους γωνιόλιθων. Στην είσοδο με το υπέρθυρο και τις παραστάδες, εσωτερικά διαμορφωμένος από καλοειργασμένους λιθοπλίνθους, οδηγεί μικρός κατωφερής

⁴ Βλ. Ι. Τζεδάκις (1979), «Οικ. Καλογριδάκη», ΑΔ 34 (1979), Β2, Χρονικά, 393-394, πίν. 201, Μ. Πωλογιώργη (1981), «Οικ. Τριανταφυλλάκη», ΑΔ 36 (1981), Β2, Χρονικά, 399-401, πίν. 297β, Μαρία Βλαζάκη (1993), «Οικ. Κουγιεντάκη», ΑΔ 48 (1993), Β2, Χρονικά, 478, σχ. 2.

⁵ Την ίδια χρονιά ήρθε στο φως, σε μικρή απόσταση στα ανατολικά, ένας ασύλητος λαξευτός θαλαμωτός τάφος' βλ. Μ. Σκόρδου, Πρακτικά για το Αρχαιολογικό Έργο Κρήτης 4, υπό έκδοση.

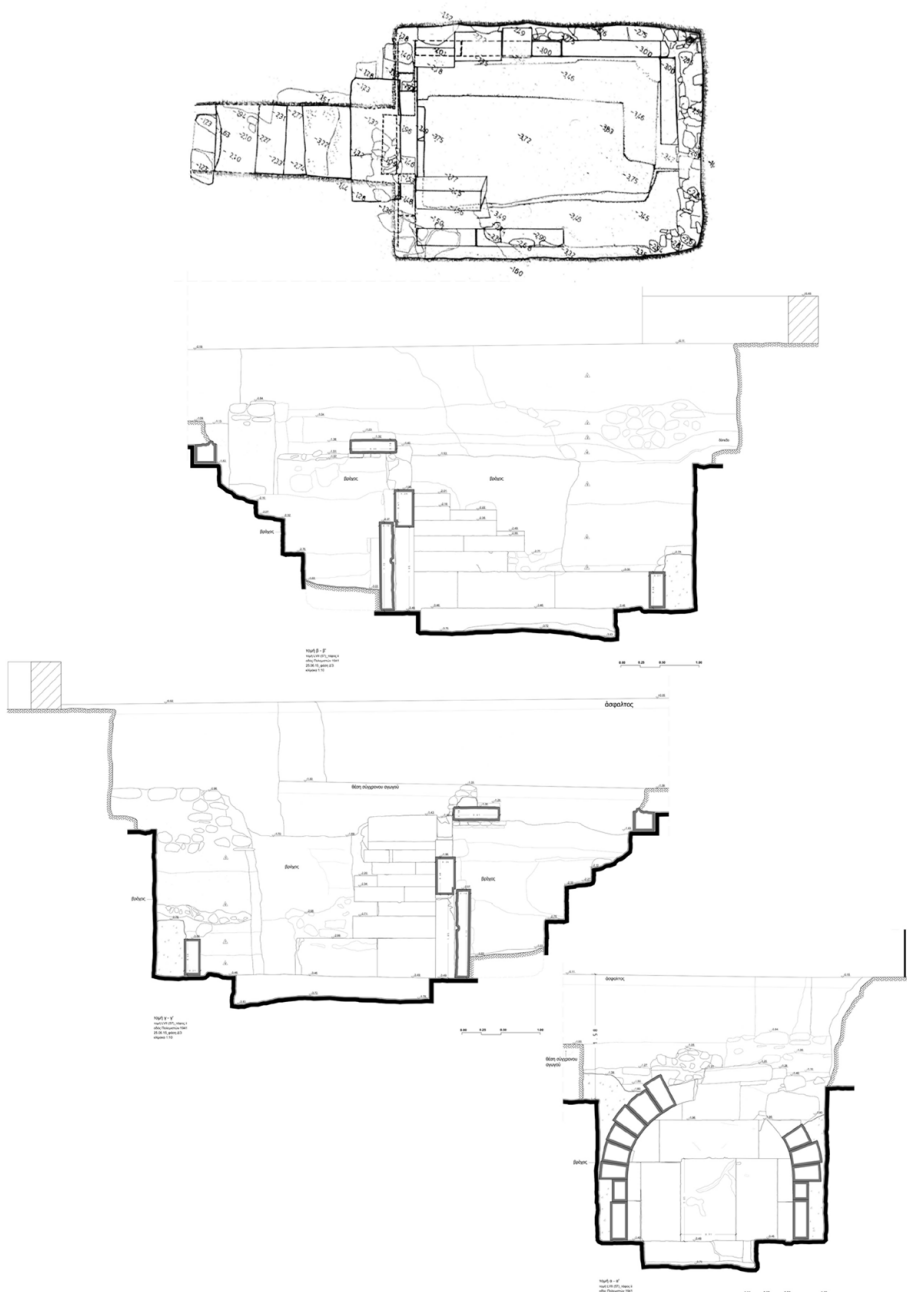
⁶ Η οδός με κατεύθυνση Α-Δ, διέρχεται νότια του απαλλοτριωμένου ακινήτου, ό.π., υποσ. 3.

⁷ Στην πλειονότητά τους οι τάφοι που έχουν ανασκαφθεί στο δυτικό νεκροταφείο είναι υπόγειοι λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι και εντοπίζονται σε διάφορες περιοχές της Δυτικής Κρήτης, εκεί όπου η σύσταση του εδάφους επιτρέπει την κατασκευή τάφων αυτού του τύπου και ευνοεί την εύκολη και ασφαλή λάξευσή τους.

4 ΠΕΠΡΑΓΜΕΝΑ ΙΒ΄ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΡΗΤΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

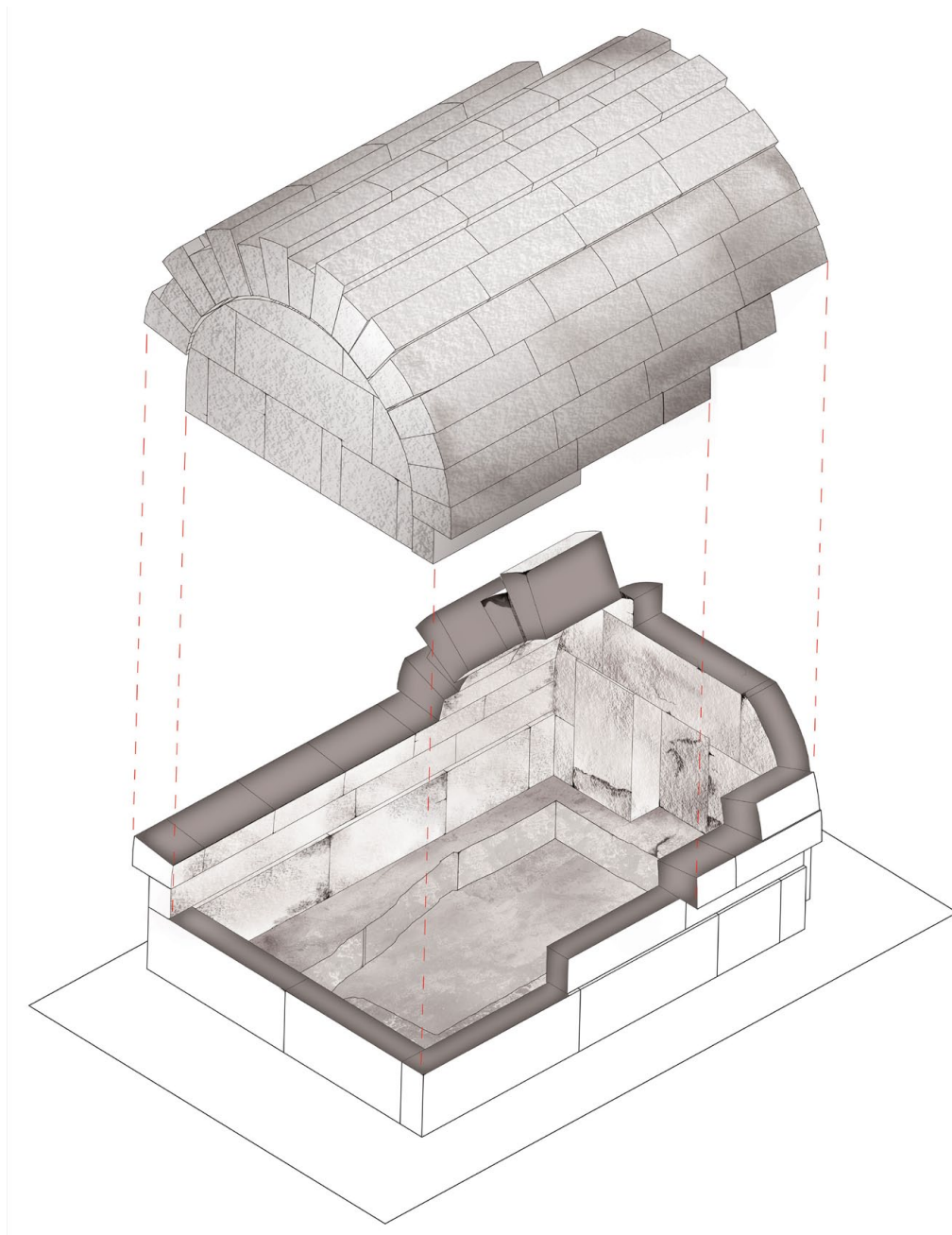
Εικ. 2. Άποψη του εσωτερικού – λήψη από ανατολικά.

Σχ. 1-4. Κάτοψη – τομές μνημείου.

Εικ. 3. Άποψη του εσωτερικού βόρειου τοιχώματος.

Σχ. 5. Αξονομετρικό μνημείου.

Εικ. 4. Είσοδος – λήψη από ανατολικά.

Εικ. 5. Άποψη της καμάρας – νότιο τοίχωμα.

δρόμος, μήκους 2,26 μ. και πλάτους 0,86 μ. με τέσσερα λαξευτά σκαλοπάτια. Στο κατώφλι της εισόδου, την οποία έκλεινε μονολιθική πλάκα, διακρίνεται εντορμία για πιθανή στήριξη δοκού δίπλα στο άνοιγμα (Εικ. 4). Το άνοιγμα της εισόδου είναι χαμηλό, ενώ ένα σκαλοπάτι βοηθούσε στην κάθοδο στον εσωτερικό διάδρομο που βρίσκεται στον άξονα της εισόδου. Το δάπεδό του στο εξομαλυμένο βραχώδες πέτρωμα φέρει λαξευτές κλίνες σε σχήμα Π,⁸ πλάτους 0,50 μ. και ύψους 0,30 μ., με τετράπλευρη εσοχή που σχηματίζεται στη νοτιοανατολική γωνία του. Ο ταφικός θάλαμος στεγάζεται με ημικυλινδρική καμάρα την οποία συνιστούν κατά προσέγγιση 15 δομικοί θολίτες διατομής τραπεζίου, εκ των οποίων σώζονται οι εννέα (Εικ. 5). Η θόλωση της καμάρας διατηρείται μόνο κοντά στη στενή δυτική πλευρά του. Το ύψος του μνημείου δεν θα υπερέβαινε τα 2,10 μ. όπου με ακτίνα κύκλου 1,05 μ. η καμάρα ακουμπά στο δάπεδο. Η γραμμή του δαπέδου με την περιφέρεια του κύκλου της καμάρας τέμνονται και έτσι το ύψος του θαλάμου είναι ίσο με το πλάτος του. Διαπιστώνεται ισοτιμία σε δύο από τις τρεις βασικές εσωτερικές διαστάσεις, του ύψους και του πλάτους (Δημακόπουλος 2000, 150-151, πίν. 2). Στην εξωτερική επιφάνεια των λίθων της καμάρας διακρίνονται ίχνη επίπεδης διαμόρφωσης με αργούς λίθους και κροκάλες,⁹ στοιχείο το οποίο μαζί με τη λιγότερο επιμελή λάξευση της εξωτερικής τους όψης, υποδεικνύει την υπόγεια θέση του μνημείου (Αποστολάκου 2011, 339 και 344). Η οροφή του θαλάμου είχε καταρρεύσει πιθανότατα κατά τον καταστροφικό σεισμό του 365 μ.Χ. (Στείρος, Παπαγεωργίου και Μαρκουλάκη 2004, 434-437). Διαπιστώθηκε ότι είχαν αφαιρεθεί λίθους και από τους τοίχους του θαλάμου καθώς και από την οροφή. Μετά την λιθαιαγωγία και την προφανή σύληση ο θάλαμος επιχώθηκε μέχρι το σωζόμενο ύψος των τοίχων και της καμάρας και του επιπέδου της άνω επιφάνειας του λαξεμένου βράχου.

⁸ Χαρακτηριστικό γενικά για τους λαξευτούς τάφους αλλά και για μια ομάδα «μακεδονικών» τάφων· βλ. Δρούγου – Τουράτσογλου 1998, 109-110, υποσ. 7.

⁹ Πρβλ. Μαρκή 2006, 10, όπου οι καμαρωτοί τάφοι της Θεσσαλονίκης (3ος-5ος αι. μ.Χ.) διαμορφώνουν επίπεδη την εξωτερική επιφάνεια τη καμάρας για την τέλεση της νεκρικής λατρείας και η καμάρα των περισσότερων τάφων δεν διαγράφεται εξωτερικά.

Εικ. 6. Γυάλινα μυροδοχεία
in situ (Γ81-Γ82).

Παρά τη σύληση τα ευρήματα¹⁰ που διασώθηκαν, διασκορπισμένα στον εσωτερικό διάδρομο και στο βόρειο θρανίο, μαρτυρούν την πλούσια κτέριση του τάφου. Το μόνο αδιατάρακτο τμήμα του ήταν στη ΝΔ γωνία, στην οποία βρέθηκαν in situ δύο γυάλινα θραυσμένα μυροδοχεία, τα οποία πιθανόν ταυτίζονται με ανακομιδή (Εικ. 6). Τα μυροδοχεία ανήκουν στον τύπο κηροπηγίου «candlestick unguentarium», ένας ιδιαίτερα κοινός και διαδεδομένος τύπος σε όλο τον ρωμαϊκό κόσμο με την τεχνική του ελεύθερου φυσήματος. Ο τύπος ξεκινά στα μέσα του 1ου αι., χαρακτηρίζει τον 2ο αι. και παραμένει με παραλλαγές μέχρι τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ.

Γ81 (Εικ. 7) Γυάλινο μυροδοχείο αποσπασματικά σωζόμενο και συγκολλημένο. Σωζ. ύψ. 0,096 μ., μεγ. διάμ. 0,074 μ. Γυαλί οξειδωμένο, θαμπό. Σώμα χαμηλό, σχεδόν κωνικό, θολωτό με ελαφρά κοίλη επιφάνεια έδρασης. Λαιμός ελαφρώς ευρύς, κυλινδρικός, με σύσφιξη στη βάση του.

Σύμφωνα με την τυπολογική κατάταξη της C. Isings ανήκει στον τύπο 82A1, ανατολικής προέλευσης (Isings 1957, 97 κε.). Βλ. Hayes 1975, 125-126, αρ. 487-496, εικ. 14, πίν. 32, (ύστερος 1ος αι. μ.Χ. - μέσα 2ου αι. μ.Χ.) και 74, 257, πίν. 18 (α' μισό 2ου αι. μ.Χ.), όλα από την Κύπρο. Για παρόμοια παραδείγματα βλ. Πωλογιώργη 1998, 41, ΜΩ 265, πίν. 12β, Agora XXXIV, 128, αρ. 239-240, εικ. 16, πίν. 22 (2ος αι. μ.Χ.).

Γ82 (Εικ. 7) Γυάλινο μυροδοχείο αποσπασματικά σωζόμενο και συγκολλημένο. Σωζ. διάμ. 0,097 μ., ύψ. λαιμ. 0,13 μ. Γυαλί ανοιχτόχρωμο. Σώμα χαμηλό, σφαιρικό με επίπεδη, ελαφρώς κοίλη βάση. Λαιμός ψηλός, κυλινδρικός που ανοίγει προς τα έξω, με σύσφιξη στη βάση του. Χείλος οριζόντιο δακτυλιόσχημο, έξω νεύον, έσω αναδιπλωμένο.

Φαίνεται να ανήκει στον τύπο 82B2 (Isings 1957, 99). Βλ. Hayes 1975, 74, 254, εικ. 8, πίν. 17 (τέλη 1ου αι. μ.Χ. - αρχές 2ου αι. μ.Χ.) και 125-126, 491-492, σχ. 14, πίν. 32 (αρχές-μέσα 2ου αι. μ.Χ.) από την Κύπρο. Πρβλ. Agora XXXIV, 128, αρ. 245, πίν. 22 (2ος αι. μ.Χ.), Ζαφειροπούλου 1975, 55, αρ. 14, πίν. 5 (1ος αι. μ.Χ.).

Δύο γυάλινα μυροδοχεία τα οποία βρέθηκαν στην επίχωση του βόρειου θρανίου χρονολογούνται από τα μέσα του 1ου αι. μ.Χ. έως τις πρώτες δεκαετίες του 2ου αι. μ.Χ.

Γ83 (Εικ. 7) Γυάλινο μυροδοχείο. Ολόκληρο, συγκολλημένο. Ύψ. 0,059 μ., διάμ. 0,022 μ. Γυαλί ανοιχτόχρωμο. Σώμα απιόσχημο μικρού μεγέθους, σχεδόν το μισό του συνολικού ύψους του αγγείου. Βάση στενή κυρτή, κυλινδρικός λαιμός με σύσφιξη στη βάση του. Χείλος οριζόντιο δακτυλιόσχημο, έξω νεύον, έσω αναδιπλωμένο.

Ανήκει στον τύπο 28a (Isings 1957, 41) αλλά το μικρό του μέγεθος το συσχετίζει με τον τύπο I6 (Isings 1957, 22). Βλ. Hayes 1975, 69, αρ. 219-220, σχ. 8, πίν. 16, (β' μισό 1ου αι. μ.Χ.). Για παρόμοια βλ. Carington 1982, 274-277, αρ. 52-56, πίν. 38u-x, εικ. 5 (β' μισό 1ου αι. μ.Χ.),

¹⁰ Τα ευρήματα πρέπει να σημειωθεί ότι βρίσκονται ακόμα στο στάδιο της συντήρησης και δεν αναφέρονται εκτενώς στο σύνολό τους.

Εικ. 7. Γυάλινα μυροδοχεία – Γ81-Γ82-Γ83-Γ89.

Δαβάρας 1985, 158, 3/3, εικ. 14β, πίν. 53δ (β΄ μισό του 1ου αι. μ.Χ.) και 166, 4/1, 7425, πίν. 48η αριστ., εικ. 14γ, Γραμματικάκη 2004, 467, εικ. 42.6 τέταρτο από αριστερά (μέσα 1ου-πρώτες δεκαετίες 2ου αι. μ.Χ.). Πρβλ. Χρυσσοστόμου 2013, 278, αρ. 808γ-δ, πίν. ΧLIII, Πωλογιώργη 1998, 115, ΜΩ 325, πίν. 54, Ζαφειροπούλου 1975, 55, αρ. 11, πίν. 5 (1ος αι. μ.Χ.), Agora XXXIV, 61-62, αρ. 128, πίν. 12.

Γ89 (Εικ. 7) Γυάλινο μυροδοχείο αποσπασματικά σωζόμενο. Σωζ. ύψ. 0,025 μ., διάμ. 0,013 μ. Γυαλί γαλαζοπράσινου χρώματος. Σώμα κυλινδρικό με κυρτή βάση.

Ανήκει στον τύπο 8 (Isings 1957, 24). Βλ. Δαβάρας 1985, 168-169, 6/6, εικ. 18α, και 6/7, εικ. 18β, πίν. 48θ (1ου αι. μ.Χ.), Carington 1982, 274-275, αρ. 25-28, πίν. 37 m-p, εικ. 5 (β΄ μισό 1ου αι. μ.Χ.), Σακελλαράκης 1965, 562, πίν. 709γ.

Γ90 (Εικ. 8) Γυάλινη στρεπτή ράβδος-αναδευτήρας, αποσπασματικά σωζόμενη. Σωζ. μήκ. 0,08 μ., διάμ. 0,06 μ. Γυαλί ανοιχτόχρωμο. Το στέλεχος απολήγει στον δακτύλιο ανάδευσης. Η χρήση συνδέεται το πιθανότερο με την ανάδευση και το άλειμμα αρωμάτων. Βλ. Isings 1957, 94, τύπος 79 (1ος αι. μ.Χ.). Παρόμοιες στρεπτές ράβδοι από την Έδεσσα βλ. Χρυσσοστόμου 2013, 278, αρ. 809, πίν. ΧLIII και από τη Ρόδο βλ. Weinberg 1969, 146, πίν. 81α.

Εικ. 8. Γυάλινος αναδευτήρας.

Εικ. 9. Χρυσά ελάσματα – κλωστές.

Στο κατώτατο ταφικό διαταραγμένο στρώμα βρέθηκαν διάσπαρτα μεγάλος αριθμός θραυσμάτων χρυσών ελασμάτων, τρίλοβα φύλλα καθώς και τρία δισκάρια, με χρυσές κλωστές από τα επίρραπτα στοιχεία που κοσμούσαν προφανώς το νεκρικό ένδυμα. Χρησίμευαν για τη διακόσμηση ενδυμάτων ή υφασμάτινης ταινίας για την κόμη (Ζερβουδάκη 2007-2008, 223-224, υποσ. 31 με σχετική βιβλιογραφία). Τα ελάσματα που δεν φέρουν οπές για ράψιμο πιθανόν να είχαν επικολληθεί.

M277α-κστ (Εικ. 9) Χρυσά (26) τρίλοβα φύλλα, ακέραια και αποτμήματα. Μήκ. 0,034 μ., πλ. 0,018 μ. Σχηματοποιημένα φύλλα από λεπτό έλασμα χρυσού με κατά μήκος πτυχώσεις.¹¹ Για παράλληλα βλ. Πωλογιώργη 1998, 120, ΜΩ 332, πίν. 55γ και Ζερβουδάκη 2007-2008, 223-224, εικ. 4 (1ος αι. μ.Χ.).

M281-287 (Εικ. 9) Χρυσά ταινιωτά ελάσματα, (88) αποτμήματα. Ορισμένα σώζουν ίχνη εμπίεστης και φολιδωτής διακόσμησης καθώς και ίχνη ερυθρού επίθετου χρώματος.

M278α-β (Εικ. 9) Χρυσά ελάσματα κυκλικού σχήματος. Διάμ. 0,018-0,020 μ.

M279 (Εικ. 9) Χρυσό έλασμα κυκλικού σχήματος. Διάμ. 0,021 μ. Σώζει ίχνη έκτυπου ακτινωτού κοσμήματος. Ίσως δανάκη. Γενικά για δανάκες βλ. Δρούγου – Τουράτσογλου 1998, 178, υποσ. 23.

M280 Χρυσές κλωστές. Στα ευρήματα περιλαμβάνονται αρκετά μετάλλια αταύτιστα θραύσματα και αντικείμενα. Βρέθηκαν ένα χάλκινο άγκιστρο ανάρτησης πιθανότατα μεταλλικού λύχνου (Loeschke 1919, 455 κε., εικ. 38) με κρίκους και αποτμήματα αργυρής πλεκτής αλυσίδας.

¹¹ Όμοια βρέθηκαν και στους παρακείμενους συλημένους τάφους, ό.π., υποσ. 3, 373, πίν. 192δ-ε.

Περισυνελέγησαν μετάλλινα θραύσματα επένδυσης και εξαρτήματα μηχανισμού ασφάλισης κιβωτιδίου από οργανικό υλικό. Επιπλέον εντοπίστηκαν μια χάλκινη λαβή, τρεις εφηλίδες και αρκετά σιδερένια και χάλκινα καρφιά διαφόρων μεγεθών, ευρήματα που οδηγούν στην υπόθεση της χρήσης ξύλινου φορείου για την εναπόθεση του νεκρού (Πωλογιώργη 1998, 157, υποσ. 65). Ένα δισκοειδές κάτοπτρο, προσφιλές προσωπικό είδος γυναικών και σιδερένια θραύσματα στελεγγίδας, απαραίτητος εξοπλισμός υγιεινής για τους άνδρες όλων των ηλικιών, αποτελούν τα συνήθη κτερίσματα που συνοδεύουν τις ταφές.

M276 (Εικ. 10) Χάλκινο άγκιστρο ανάρτησης. Μήκ. 0,11 μ. Ακέραιο. Επίμηκες στέλεχος με οξεία απόληξη και συμφυές άγκιστρο καμπύλου σχήματος. Κοσμεύεται με λεπτές διπλές εγχαράξεις στο άκρο με την οπή ανάρτησης. Πρβλ. Loeschke 1919, 455 κε., εικ. 38.

Εικ. 10. Χάλκινο άγκιστρο ανάρτησης.

M308/M311 (Εικ. 10) Χάλκινοι κρίκοι, διάμ. 0,023 μ. Εξάρτημα ανάρτησης κυκλικής διατομής. Βλ. Δαβάρας 1985, 135 κε., 1/7, πίν. 36β, Πωλογιώργη 1998, 96, ΜΩ 359, πίν. 43β με σχετική βιβλιογραφία.

M288 (Εικ. 11) Αργυρή πλεκτή αλυσίδα τύπου «θηλειά σε θηλειά». Πλ. 0,04 μ. Αλυσίδα τετράπλευρης διατομής αποτελούμενη από αρκετά θραύσματα που συνανήκουν. Στις δύο κυκλικές απολήξεις της αλυσίδας προσαρμόζεται μικρό κοίλο δισκίο μέσω σιδερένιου συνδέσμου. Σώζεται και τρίτο δισκίο. Είδος λαβής για τη μεταφορά κίστης. βλ. Δαβάρας 1985, 134, 1/4, πίν. 36ε (1ου αι. μ.Χ.) και 138-9, υποσ. 18. Επίσης για σύστημα αναρτήσεως βλ. Carington 1982, 281-284, αρ. 80, 89, πίν. 40b-c.

Εικ. 11. Αργυρή πλεκτή αλυσίδα.

M293 (Εικ. 12) Χάλκινη λαβή ανάρτησης. Πλ. 0,013 μ., μήκ. 0,09 μ. Σχεδόν ημικυκλικό σχήμα, κυλινδρικής διατομής. Στο κάθετο στέλεχος φέρει συμφυή, πλατύ δακτύλιο για την προσαρμογή του στην επιφάνεια ανάρτησης. Πρβλ. σχήμα λαβής αγγείου, Corinth XII, 70, αρ. 5189, πίν. 49.

Εικ. 12. Λαβή – εφηλίδες.

M290-292 (Εικ. 12) Εφηλίδες (3). Διάμ. 0,014 μ., μήκ. 0,038 μ. Στέλεχος τετράπλευρης διατομής, καμπτόμενο με δισκοειδή εφηλίδα, διακοσμημένη με ανάγλυφους δακτυλίου που ορίζουν μικρό κομβίο στο κέντρο.

M313 (Εικ. 13) Σιδερένια επένδυση μηχανισμού. Διαστ. 0,03 × 0,02 μ. Επίπεδο ορθογώνιο έλασμα με δύο στενόμακρες οπές, φέρει καρφί προσήλωσης με κομβιόσχημη κεφαλή και καμπτόμενο το κάθετο στέλεχος στην πίσω πλευρά του ελάσματος. Σώζεται δεύτερο όμοιο καρφί μικρότερου μεγέθους, καμπτόμενο όμοια στην πίσω όψη. Πρβλ. Carington 1982, 282-4,

Εικ. 13. Μετάλλινα εξαρτήματα κιβωτιδίου.

Εικ. 14. Χάλκινο κάτοπτρο.

αρ. 81, πίν. 40c, 41a, εικ. 6, Δαβάρας 1985, 134 κε., 1/6, πίν. 36γ και Δρούγου – Τουράτσογλου 1998, 79, M976, πίν. 54 με γενική βιβλιογραφία.

M304 (Εικ. 13) Χάλκινος σύνδεσμος. Συνίσταται από δύο συνδεόμενα στελέχη. Το πλατύ στέλεχος, ανακαμπτόμενο ενώνεται με ελλειψοειδή σύνδεσμο με το δεύτερο, κυλινδρικής διατομής στέλεχος μέσω ενός μικρού καρφιού.

M305 (Εικ. 13) Χάλκινο εξάρτημα. Οριζόντιο στέλεχος με πλατιά απόληξη, φέρει στο στενό άκρο του οπή σύνδεσης. Στο μέσον της μιας πλευράς του στελέχους φέρει συμφυές τετράπλευρης διατομής στέλεχος, καμπτόμενο σε ορθή γωνία. Για παρόμοια στοιχεία που συνέδεαν το κιβώτιο με το κάλυμμα βλ. Πωλογιώργη 1998, 96, ΜΩ 360, πίν. 43α.

M295 (Εικ. 14) Χάλκινο δισκοειδές κάτοπτρο χωρίς λαβή. Διάμ. 0,09 μ. Σωζόμενο σχεδόν ολόκληρο, συγκολλημένο από οκτώ θραύσματα με επιφάνεια οξειδωμένη. Ίχνη εγχάρακτου δακτύλιου στην περιφέρεια. Πρβλ. Δαβάρας 1985, 134-135, 1/5, πίν. 37α, εικ. 4.

Ευρήματα της επίχωσης στον δρόμο του τάφου, ο οποίος φαίνεται να δέχτηκε τον ενταφιασμό νεκρού, μαρτυρούν την ταφική χρήση στα παλαιοχριστιανικά χρόνια (5-6ος αι. μ.Χ.) και εξής με χρήση δομικού υλικού του μνημείου. Ενδεικτικά:

Δ43/Δ50 (Εικ. 15) Οστέινα ζάρια. Διαστ. 0,018 × 0,018 μ. Βλ. Agora V, 81, L68-69, πίν. 56.

Δ44 (Εικ. 15) Πεσσός επιτραπέζιου παιχνιδιού. Διάμ. 0,025 μ. Βλ. Corinth XII, 219, αρ. 1680, πίν. 99 (2ος αι. μ.Χ.), *Salamine de Chypre*, VI, 176-178, αρ. 506 και 512, πίν. 48-49 (5ος-7ος αι. μ.Χ.).

M274 (Εικ. 16) Χάλκινος κωδωνίσκος/βάρος. Ύψ. 0,063 μ. Σχήμα κολουροκωνικό με κρίκο ανάρτησης. Βλ. Corinth XII, 213, αρ. 1640, πίν. 96 (βυζαντινή περίοδος).

Εικ. 15. Οστέινα ζάρια – πεσσός παιχνιδιού.

Εικ. 16. Χάλκινος κωδωνίσκος/βάρος – δακτυλίδι – πόρπες.

M289 (Εικ. 16) Χάλκινο δακτυλίδι με συμφυή σφενδόνη. Διάμ. 0,017 εκ. Από Ελεύθερνα πρβλ. Θεμέλης 2004, 225, αρ. 223 (4ος αι. μ.Χ.) και από Κύπρο πρβλ. *Salamine de Chypre*, VI, 146, αρ. 419, πίν. 43 (τέλη 3ου αι. μ.Χ.).

M275 (Εικ. 16 άνω δεξιά) Χάλκινη πόρπη ζώνης. Μήκ. 0,048 μ., πλ. 0,029 μ. Για παρόμοια παραδείγματα βλ. *Salamine de Chypre*, VI, 161, αρ. 464, πίν. 46 (6ος-7ος αι. μ.Χ.).

M294 (Εικ. 16 άνω αριστερά) Χάλκινη πόρπη ζώνης. Μήκ. 0,023 μ., πλ. 0,013 μ. Για παρόμοια παραδείγματα βλ. *Corinth XII*, 266 κε., αρ. 2192, πίν. 114 (7ος αι. μ.Χ.).

M301 (Εικ. 16 κάτω) Χάλκινη πόρπη ζώνης. Μήκ. 0,048 μ. Για παρόμοια παραδείγματα βλ. *Corinth XII*, 266 κε., αρ. 2185, πίν. 114 (4ος-5ος αι. μ.Χ.), *Salamine de Chypre*, VI, 162-163, αρ. 466, πίν. 46 (6ος-7ος αι. μ.Χ.). Γενικά για πόρπες με σχετική βιβλιογραφία βλ. Χρυσοστόμου 2013, 521-524.

Αρκετά νομίσματα εντοπίστηκαν στη βαθιά επίχωση του θαλάμου τα οποία την χρονολογούν από τα μέσα του 4ου αι. μ.Χ. και εξής. Πήλινα αγγεία που βρέθηκαν σε θραυσμένη και αποσπασματική κατάσταση δίνουν μια εικόνα για τη χρονική διάρκεια της σύλησης και της ύστερης χρήσης. Η χρήση σχετίζεται μάλλον με την απόθεση απορριμμάτων, προερχόμενα πιθανότατα από παρακείμενο υπαίθριο χώρο, όπου τελούνταν ταφικά δρώμενα για τη μνήμη του νεκρού, στα βυζαντινά χρόνια, όπως μαρτυρούν τα σκεύη καθημερινής χρήσης, χύτρες, πινάκια, οινοχόες, λύχνοι κ.ά. Ενδεικτικά:

Π1066 (Εικ. 17) Σαλτσάριον. Ύψ. 0,15 μ., διάμ. δίσκου: 0,25 μ. Πήλινο ειδικό πυρίμαχο μαγειρικό σκεύος σε σχήμα ανεστραμμένου κώνου με δύο λαβές. Αυτοθερμαινόμενο φορητό σκεύος με ένα ενσωματωμένο πιάτο και μία βάση με ειδική θήκη, στην οποία τοποθετούσαν τα αναμμένα κάρβουνα για την παρασκευή και το σερβίρισμα σαλτσών.¹² Πρβλ. από την Σάμο (Γερούση, 1992-1993, 258-259 και 266-267, σχ. 7, πίν. 50α), α΄ τέταρτο 7ου αι. μ.Χ. και από το νησάκι Ψείρα (Πούλου-Παπαδημητρίου 1999, 238-239, εικ. 9α-β), τέλη 8ου-αρχές 9ου αι. μ.Χ.

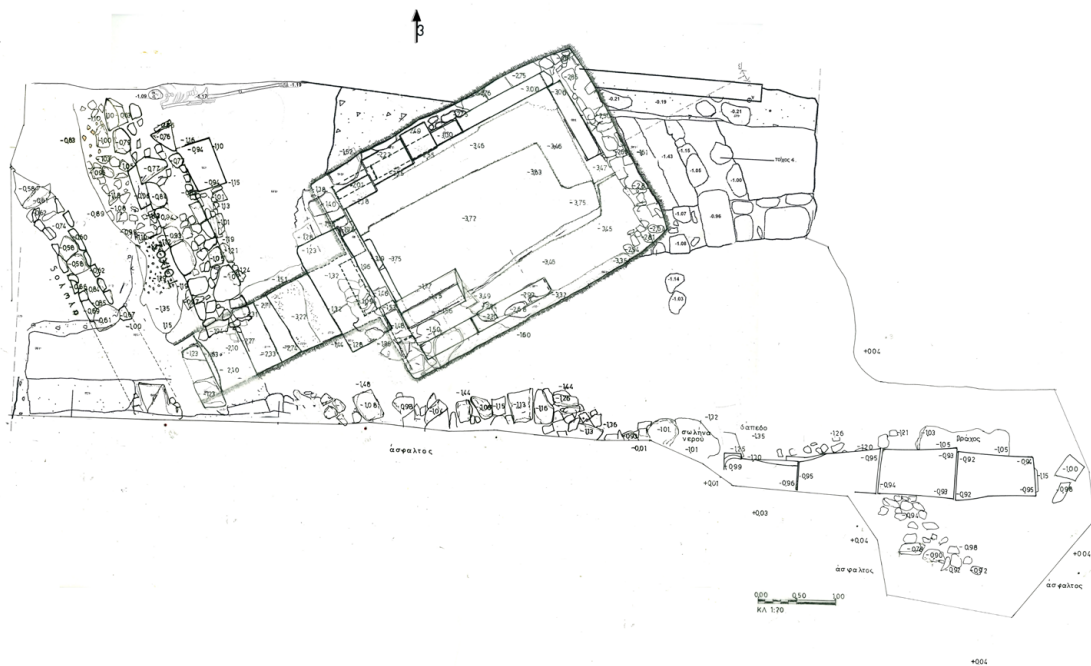
Εικ. 17. Σαλτσάριον – λύχνος.

Π1097 (Εικ. 17) Λύχνος μονόμυξος του τύπου με λαιμό. Ύψ. 0,08 μ., διάμ. σώμ. 0,06 μ., μήκ. 0,11 μ. Από Ελεύθερνα βλ. Θεμέλης 2004, 207, αρ. 152 (6ος-7ος αι. μ.Χ.).

Η συνέχιση της έρευνας κατά τις εργασίες κατασκευής του στεγάστρου προστασίας¹³ έφερε στο φως στη νοτιοανατολική πλευρά του μνημείου αποσπασματικά σωζόμενο τοίχο κατασκευασμένο από ειργασμένους λιθόπλινθους (Σχ. 6). Διατηρείται σε ύψος ενός δόμου,

¹² Γενικά για τα σαλτσάρια βλ. Χ. Μπακιρτζής (1989), *Βυζαντινά τσουκαλολάγηνα*, Αθήνα, 55-65.

¹³ Στο πλαίσιο του υποέργου επιλέχτηκε η διατήρηση και η ανάδειξη του ταφικού μνημείου ορατού στο βόρειο τμήμα της δημοτικής οδού, εξασφαλίζοντας τη δυνατότητα επίσκεψής του με την κατασκευή στεγάστρου προστασίας και τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου. Ο Δημάρχος Κισάμου Θ. Σταθάκης συμφώνησε και πρότεινε τη μονοδρόμηση της οδού.

Σχ. 6. Άποψη ανασκαφής.

0,15 μ., σε μια σειρά, πλάτους 0,60 μ. και μήκους 4 μ., θεμελιωμένος σε στρώση από άεργους λίθους και κροκάλες στον φυσικό βράχο, η οποία συνεχίζει σε μήκος προς τα δυτικά, με πιθανό χαρακτήρα ταφικού περιβόλου, με προβληματική ταύτιση λόγω του αποσπασματικού χαρακτήρα της έρευνας.

Βορειοδυτικά της εισόδου του μνημείου εντοπίστηκε σε φυσικό όρυγμα της επίχωσης πάνω από την βραχώδη επιφάνεια ένας ανθρώπινος σκελετός τοποθετημένος με το κεφάλι στραμμένο προς Ανατολάς, ακτέριστος σε καλή κατάσταση διατήρησης. Φαίνεται ότι ανήκει στην διαπιστωμένη ύστερη φάση της ταφικής χρήσης του χώρου, εποχή της πλήρους επικράτησης του χριστιανισμού.¹⁴ Τα οικιστικά κατάλοιπα και ένας υπαίθριος αγωγός συλλογής ομβρίων υδάτων που αποκαλύφθηκαν σε ανώτερα στρώματα, είναι χτισμένα πρόχειρα με δομικό υλικό σε β' χρήση και θεμελιωμένα σε επιχώσεις. Τα κατάλοιπα ανήκουν σε υστερότερη χρονική περίοδο και μπορούν να χρονολογηθούν σε δύο τουλάχιστον φάσεις.

Το ταφικό μνημείο είναι ιδιαίτερα επιμελημένης κατασκευής και σώζεται σε σχετικά καλή κατάσταση διατήρησης. Αποτελεί ένα από τα καλύτερα δείγματα ταφικής αρχιτεκτονικής της αρχαίας Κισάμου και ιδιαίτερη κατηγορία στη δυτική Κρήτη.¹⁵ Ο τύπος του κτιστού καμαροσκεπούς τάφου απαντάται από τους πρώιμους χρόνους της Ρωμαιοκρατίας (1ος αι. π.Χ. - 1ος αι. μ.Χ.) στην υπόλοιπη Κρήτη καθώς και σε διάφορες περιοχές στην περιφέρεια

¹⁴ Σε μικρή απόσταση ανατολικά είχαν ανασκαφτεί στο παρελθόν αντίστοιχες ταφές, σωστική ανασκαφή 1995, ιδιοκτ. Εμμ. Μαρεντάκη.

¹⁵ Ορισμένα κοινά στοιχεία παρατηρούνται στον κτιστό καμαροσκεπή τάφο που ανασκάφθηκε πλησίον, με επιχρισμένα τοιχώματα αμελέστερης κατασκευής, χρονολογημένος με νόμισμα Κνωσού εποχής Καλιγούλα (37-41 μ.Χ.). βλ. υποσ. 4, Τζεδάκις, 393, πίν. 201α.

του ελληνορωμαϊκού κόσμου. Στο Βόρειο νεκροταφείο της Κνωσού στη βόρεια ζώνη του, στον χώρο του Πανεπιστήμιου Κρήτης,¹⁶ έχουν αποκαλυφθεί τέσσερις ημιυπέργειοι κτιστοί καμαροσκεπείς του 1ου αι. μ.Χ. (Βασιλάκης 1988, 323-324, Βασιλάκης 2004, 701, εικ. 1-4 και Γραμματικάκη 1991, 391-392, σχ. 2-5, πίν. 153α-β). Στη νότια ζώνη του ίδιου νεκροταφείου¹⁷ οι ανασκαφές για την ανέγερση του Βενιζέλειου Νοσοκομείου είχαν φέρει στο φως παλαιότερα μνημειώδεις καμαροσκεπείς τάφους (Platon 1952, 477-478, Cook 1953, 126-127, εικ. 13 και Αλεξίου 1963) και πρόσφατα ανασκάφηκε ένα μαυσωλείο του 1ου αι. π.Χ. – 1ου αι. μ.Χ. (Γραμματικάκη 1996, 624, πίν. 199α-β). Το ταφικό μνημείο της Κισάμου δεν διαφοροποιείται αισθητά από τον τύπο των μαυσωλείων της Κνωσού και της Γόρτυνας. Αν και η πλειονότητά τους είναι ημιυπέργειοι και μεγαλύτερων διαστάσεων, παρουσιάζουν αρκετά κοινά στοιχεία αλλά και διαφορές ως προς το αρχιτεκτονικό σχέδιο, τον τρόπο κατασκευής και τα υλικά δομής. Στη Γόρτυνα,¹⁸ την πρωτεύουσα της ρωμαϊκής επαρχίας, τυπολογικά παράλληλο μπορεί να θεωρηθεί το μαυσωλείο που έχει ανακαλυφθεί στη Θέση Μάντρες (Βασιλάκης 2004, 706-707, εικ. 9-10). Στην Ιεράπυτνα ανασκάφηκαν επτά υπόγειοι καμαροσκεπείς τάφοι του 2ου αι. μ.Χ. (Αποστολάκου 2011, 340 κε.) με διαφορές ως προς τον τρόπο κατασκευής της οροφής και της εισόδου τους.

Το αρχιτεκτονικό πρότυπο του μνημείου της Κισάμου θα πρέπει να αναζητηθεί στον λεγόμενο τύπο του μακεδονικού τάφου (για τον ορισμό βλ. Παντερμαλής 1972, 149, υποσ. 3). Ο τάφος σχετίζεται με τα ανάλογα λιτά, λιγότερα δαπανηρά και λιγότερο μνημειακά δείγματα του τύπου αυτού, που εμφανίζονται στη Μακεδονία την εποχή της μετατροπής του μακεδονικού βασιλείου σε ρωμαϊκή επαρχία (Παντερμαλής 1972, 180). Βλ. στη Βεργίνα του β΄ μισού του 2ου αι. π.Χ. (Παντερμαλής 1972), στο Δίον (Μακαρόνας 1956) στο Λάκκωμα Χαλκιδικής, τέλη 3ου-αρχών 2ου αι. π.Χ. (Ανδρόνικος 1960, 214-217, πίν. 183α-δ, σχ. 1-2), στη Ράχη Ημαθίας στον 2ο αι. π.Χ. (Ρωμοπούλου 1972, 515, πίν. 448γ, σχ. 6-9).

Τάφοι αυτής της κατηγορίας απαντώνται και στην Κεντρική Ελλάδα,¹⁹ στην Στερεά Ελλάδα και στην Εύβοια.²⁰ Σε ένα δείγμα αυτού του τύπου στη Λαμία (Δακορώνια 1995, 322-323, σχ. 2) του τέλους 3ου - αρχών 2ου αι. π.Χ. παρατηρούνται κοινά στοιχεία με το μνημείο της Κισάμου. Επαρχιακή μίμηση του τύπου αυτού σε μια απλούστερη μορφή αποτελούν οι τάφοι στην κοιλάδα του Σπερχειού (Μπούγια 2005) στην Υπάτη (αρχές του 3ου αι. π.Χ.), στις Μεξιάτες Φθιώτιδας (3ος αι. π.Χ.), στο Αργυροχώρι Υπάτης (β΄ μισό 2ου αι. π.Χ.). Ξεχωρίζει ο τάφος στο Περιβόλι Αίνιδος με πιο επιμελημένο τρόπο κατασκευής σε τετράγωνο όρυγμα (Πάντος 1992). Αξιοσημείωτο είναι ότι η πλειονότητα των τάφων δέχτηκε ταφές μέχρι και τους ρωμαϊκούς χρόνους.

¹⁶ Παλαιότερα το 1978 αναφέρονται επιπλέον δύο τάφοι· βλ. H. W. Catling (1978), «Knossos 1978», *AR* 25, 3-58.

¹⁷ Όπου και τρία υπέργεια ταφικά μαυσωλεία του 1ου αι. μ.Χ.· βλ. Γραμματικάκη 2004.

¹⁸ Επίσης στους Αγ. Δέκα έχει ανασκαφεί καμαροσκεπής τάφος του 1ου αι. μ.Χ.· βλ. Αγγελική Λεμπέση (1969), «Περιουλογοί Αρχαιοτήτων Εν Κρήτη», *ΠΑΕ* 1969, 241-246, πίν. 274-277.

¹⁹ Στη Λάρισα του 3ου αι. π.Χ. βλ. Α. Σ. Αρβανιτόπουλος (1909), «Καμαρωτός τάφος παρά την Λάρισαν της Θεσσαλίας», *ΑΕ* (1909), 29-43.

²⁰ Στην Ερέτρια βλ. Γ. Κουρουνιώτης (1899), «Τάφοι καμαρωτοί Ερετρίας», *ΑΕ* (1899), 221-234 και στη Χαλκίδα βλ. Α. Χωρέμης (1974), «Ειδήσεις εξ Ευβοίας. Αρχαίον νεκροταφείον εις Άγιον Στέφανον Χαλκίδος», *ΑΑΑ* 7 (1974), 27-28 (3ος αι. π.Χ.- 4ος αι. μ.Χ.).

Ο τεχνίτης με αξιόλογη οικοδομική εμπειρία φαίνεται ότι κατείχε τη γνώση του μακεδονικού παρελθόντος και υιοθέτησε στοιχεία που χαρακτηρίζουν τους μακεδονικούς τάφους. Η μορφή του μνημείου προσαρμόστηκε στις τεχνικές γνώσεις και οικονομικές δυνατότητες της εποχής χωρίς την εντυπωσιακή αρχιτεκτονική διαμόρφωση της πρόσοψης και την πλούσια διακόσμηση καθώς και χωρίς να υψώνεται πάνω του ένας τεχνητός τύμβος. Ο αρχιτεκτονικός τύπος δεν αποκλείεται να υιοθετήθηκε υπό την επιρροή του ελληνιστικού παρελθόντος, παρά τη γεωγραφική και χρονική απόσταση μεταξύ των τάφων μακεδονικού τύπου του β' μισού του 2ου αι. π.Χ., και του πρώιμου ρωμαϊκού μνημείου της Κισάμου. Άλλωστε από διάφορους μελετητές μνημείων των ύστερων χρόνων της ρωμαϊκρατίας έχει υποστηριχθεί η καταγωγή του καμαροσκεπούς τύπου μικτής τοιχοδομίας από τους μακεδονικούς τάφους (Πάλλας 1937, 848 και Μαρκή 2006, 110-119). Πρέπει να αναφερθεί ότι στην πόλη της Κισάμου έχουν έρθει στο φως δεκατρείς καμαροσκεπείς μικτής τοιχοδομίας τάφοι του 2ου και 3ου αι. μ.Χ.,²¹ οι οποίοι φαίνεται να αποτελούν τον συνδυασμό κρίκο και τη συνέχεια της παράδοσης του ταφικού μνημείου. Ο τύπος του καμαροσκεπούς μικτής τοιχοδομίας είναι γνωστός σε όλη την Κρήτη, στη Σούγια και στη Λισό (Μαρκουλάκη 1994/96), στη Σύβριτο (Καραμαλίκη 2011, 303-306), στη Γόρτυνα,²² στην Κνωσό (Ξανθουδίδης 1901, Coldstream 1973, 17) και στην Ιεράπυτνα (Αποστολάκου 2011, 342 κε.), από τον 1ο αι. μ.Χ. όπως και σε διάφορες περιοχές στον ελληνικό χώρο (Πωλογιώργη 1998, 62, υποσ. 92-96, Λαζαρίδης 1994, 85, Χρυσοστόμου 2013, 197, σχ. 66-68, πίν. 75).

Η κατασκευή του ταφικού μνημείου με βάση τα συγκριτικά παράλληλα της τυπολογίας του και με σχετική ασφάλεια τοποθετείται χρονολογικά στον 1ο αι. μ.Χ. Η μεγάλη διατάραξη του τάφου δεν επιτρέπει την ένταξη των ευρημάτων στη θέση τους. Παρά ταύτα η ύπαρξη ταφής στην περίοδο χρήσης του μνημείου από τα μέσα του 1ου αι. μ.Χ. ενισχύεται από τα ευρήματα και οριοθετεί ίσως την έναρξη χρήσης του οικογενειακού τάφου.

Το μνημείο αποτελεί σημαντική πηγή πληροφοριών για την οικονομική-κοινωνική δομή της πόλης της Κισάμου των πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων. Το ταφικό μνημείο δεικνύει τόσο την οικονομική ευημερία της πόλης όσο και την κοινωνική ισχύ της επιφανούς οικογένειας, ενώ στην ίδια περιοχή του νεκροταφείου συνυπάρχουν τάφοι απλούστερου τύπου που ανήκαν προφανώς σε πολίτες των οικονομικά ασθενέστερων και χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων. Η ανέγερση ταφικού κτίσματος με μνημειακή μορφή είναι άγνωστη μέχρι τώρα στη Δυτική Κρήτη και αποτελεί μια νέα πρακτική για την περιοχή, που αντικατοπτρίζει την αντίληψη της μετά θάνατον προβολής εξεχόντων οικογενειών με την επιδεικτική τάση ανέγερσης ταφικών μνημείων. Η τάση αυτή, όπως είναι γνωστό, είχε υιοθετηθεί από τις ανώτερες τάξεις του ρωμαϊκού κόσμου μετά την επαφή με τον ελληνιστικό κόσμο.

²¹ Βλ. Πωλογιώργη και Βλαζάκη, ό.π. υποσ. 4 και Πατεράκης 2011, 355-370. Πλησίον εντοπίστηκε πρόσφατα άλλος ένας του τύπου αυτού.

²² Οκτώ μνημειώδεις μικτής τοιχοποιίας τάφοι έχουν ανασκαφεί σε διάφορες θέσεις του νεκροταφείου της πόλης: βλ. Στ. Ξανθουδίδης (1920-1), «Ρωμαϊκό οικογενειακό κοινοτάφιον Γόρτυνος», ΑΔ 6 (1920-1), Β3' Χρονικά, 165. Στη γεωργική σχολή βλ. Α. Καρέτσου (1973-4), «Γόρτυς», ΑΔ 29 (1973-4), Β3' Χρονικά, 894, πίν. 664 γ-δ, σχ. 6-7. Στη Θέση Κρεβατίνα βλ. Βασιλάκης 2004, 704-706, εικ. 5-8, και στο ίδιο 702 με αναφορά στον Taramelli για ανασκαφή τριών τάφων των αρχών του περασμένου αιώνα. Στους Αγ. Δέκα βλ. Ι. Σερπετσιδάκη (1991), «Γόρτυνα (Αγ. Δέκα)», ΑΔ 46 (1991), Β2' Χρονικά, 403-404, πίν. 157β-γ (1ος αι. μ.Χ.).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Στυλιανός Αλεξίου (1963), «Ανασκαφαί ξένων σχολών», *Κρητικά Χρονικά*, τ. ΙΖ΄ (1963), 388.
- Μανόλης Ανδρόνικος (1960), «Μακεδονικοί τάφοι Ξεροκώμης Λακκώματος», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 16, Χρονικά, 214-217.
- Αντώνης Βασιλάκης (2004), «Ρωμαϊκά μασωλεία Κνωσού και Γόρτυνας», Μ. Livadiotti – Ι. Simiakaki (επιμ.), *Creta Romana e Protobizantina: atti del congresso internazionale organizzato dalla Scuola Archeologica Italiana di Atene, (Iraklion 23-30 Settembre 2000)*, vol. III/I, Padova, 699-708.
- S. J. Carington-Smith (1982), "A Roman Chamber Tomb on the South-East Slopes of Monasteriaki Kephala, Knossos", *BSA* 77, 255-293.
- Ευγενία Γερούση, (1992-1993), «Κεραμικά Παλαιοχριστιανικών χρόνων», *ΑΔ* 47-48, Α' Μελέτες, Αθήνα 1997, 252-267.
- Marie-José Chavane (1975), "Les petits objets" [monographie], *Salamine de Chypre*, vol. 6, Paris.
- N. Coldstream (1973), *The Sanctuary of Demeter at Knossos*, BSA, Suppl. vol. 18.
- J. M. Cook (1953), "Archaeology in Greece", 1952, *JHS* LXXIII, 108-130.
- Εύα Γραμματικάκη (2004), «Ταφικά μνημεία Κνωσού», στο G. Cadogan, E. Hatzaki, A. Vasilakis, (επιμ.), *Knossos: Palace, City, State, Proceedings of the Conference in Herakleion Organised by the British School at Athens and the 23rd Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Herakleion, in November 2000, for the Centenary of Sir Arthur Evans's Excavations at Knossos*, (BSA Studies, vol. 12), London, 465-472.
- Κωνσταντίνος Δαβάρας (1985), «Ρωμαϊκό Νεκροταφείο Αγίου Νικολάου», *Αρχαιολογική Εφημερίς* 130-211.
- Φανουρία Δακορώνια (1995), «Οδός Θερμοπυλών 9-11», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 50, Χρονικά, 322-323.
- Gladys R. Davidson (1952), "The Minor Objects", *Corinth*, vol. XII, Princeton, New Jersey.
- Ιορδάνης Δημακόπουλος (2000), «Ο κύκλος και το τετράγωνο στους μακεδονικούς τάφους», *Αρχαιολογική Εφημερίς* 125-159.
- Στέλλα Δρούγου – Ι. Τουράτσογλου (1998), *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας*, Αθήνα.
- Φωτεινή Ν. Ζαφειροπούλου (1975), «Υάλινα αγγεία και πήλινι λύχνοι εκ της Αρχαιολογικής Συλλογής Γαλαξειδίου», *ΑΕ* (1975), Χρονικά, 54-66.
- Ηώ Ζερβουδάκη (2008), «Στολίδια και παιχνίδια μιας Αθηναίας του 1ου αι. μ.Χ.», *Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών* (2007-2008), 219-246.
- J. W. Hayes (1975), *Roman and Pre-roman Glass in the Royal Ontario Museum*, Toronto.
- Πέτρος Θέμελης (2004), «Ευρήματα από την πόλη και την Ακρόπολη», Ν. Χρ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Ελεύθερα: Πόλη – Ακρόπολη – Νεκρόπολη*, Αθήνα.
- C. Isings (1957), *Roman Glass from dated finds, Archaeologica Traiectina II*, Groningen-Djakarta.
- Νότα Καραμαλίκη (2011), «Η Σύβριτος κατά την ελληνιστική και τη ρωμαϊκή περίοδο: οι πληροφορίες από τη σύγχρονη έρευνα», *Πεπραγμένα Ι΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Χανιά, 289-309.
- Δημήτριος Λαζαρίδης (1994), *Αμφίπολη*, Αθήνα.
- S. Loeschke (1919), *Lampen aus Vindonissa, Ein beitrag zur geschichte von Vindonissa und des antiken beleuchtungs wesens*, Zürich/Frankfurt am Main.
- Χαράλαμπος Μακαρόνας (1956), «Τάφος Δίου ΙΙΙ», *ΠΑΕ* 1955, 131 κε.
- Ευτυχία Μαρκή (2006), *Η Νεκρόπολη της Θεσσαλονίκης στους υστερορωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους*, Αθήνα.
- Σταυρούλα Μαρκουλάκη (1994/96), «Λισός», *Κρητική Εστία*, 238-241.

- Σταυρούλα Μαρκουλάκη, Γ. Χριστοδουλάκος, Χριστίνα Φραγκονικολάκη (2004), «Η αρχαία Κίσαμος και η πολεοδομική της οργάνωση», Μ. Livadiotti – Ι. Simiakaki (επιμ.), *Creta Romana e Protobizantina: atti del congresso internazionale organizzato dalla Scuola Archeologica Italiana di Atene, (Iraklion 23-30 settembre 2000)*, vol. II, Padova, 355-373.
- Σταυρούλα Μαρκουλάκη (2009), «Αριστοκρατικές αστικές επαύλεις στην ελληνορωμαϊκή Κίσαμο», Χρ. Λούκος, Ν. Ξιφαράς και Κλ. Πατεράκη (επιμ.), *Ubi Dubium ibi Libertas: τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Νικόλα Φαράκλα*. Ρέθυμνο: Εκδόσεις Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Κρήτης, 337-380.
- Πολυξένη Μπούγια (2005), «Οι κτιστοί καμαροσκεπείς τάφοι στην κοιλάδα του Σπερχειού με αφορμή την εύρεση ενός νέου στο Αργυροχώρι Υπάτης», *Πρακτικά 2ου Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας*, Λαμία, 12-25.
- Βάννα Νινιού (1993), «Καστέλι Κισάμου, Β' Δημοτικό Σχολείο», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 48, Β2, Χρονικά, 475-476.
- Στέφανος Ξανθουδίδης (1901), «Ο τάφος του Καϊάφα εν Κρήτη», *Αθηνά*, 13, 305-16.
- Δημήτριος Πάλλας (1937), «Οι χριστιανικοί καμαρωτοί τάφοι. Καταγωγή και λατρευτικά ιδέαι», *Αρχαιολογική Εφημερίς* (1937), τόμος εκατονταετηρίδας Γ', 847-865.
- Δημήτρης Παντερμαλής (1972), «Ο νέος μακεδονικός τάφος της Βεργίνας», *Μακεδονικά*, τ. 12, 147-182.
- Πάντος Πάντος (1992), «Αρχαιολογικά ευρήματα από τη ΝΔ Αίνιδα», στο *Διεθνές Συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία στη μνήμη του Δημήτρη Ρ. Θεοχάρη 1987*, Αθήνα, 414-421.
- Νεκτάριος Οδ. Πατεράκης (2011), «Από το ρωμαϊκό νεκροταφείο της Κισάμου», *Πεπραγμένα Ι' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. Α4, Χανιά, 355-370.
- Νικόλαος Πλάτων (1952), «Η Αρχαιολογική Κίνησης εν Κρήτη κατά το έτος 1952», *Κρητικά Χρονικά* 6, Χρονικά, 471-81.
- Ναταλία Πούλου-Παπαδημητρίου (1999), *Κεραμική από τον νησιωτικό χώρο και από την Πελοπόννησο (7ος-9ος αι.)*, Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου, ΕΙΕ, Αθήνα.
- Μέλπω Πωλογιώργη (1981), «Υστεροκλασικός τάφος στην Κίσαμο», *ΑΑΑ* XIV, τχ. 2, 162-179.
- Μέλπω Πωλογιώργη (1985), «Κίσαμος. Η τοπογραφία μιας αρχαίας πόλης της Δυτικής Κρήτης», *ΑΑΑ* XVIII, 65-79.
- Μέλπω Πωλογιώργη (1998), *Μνημεία του Δυτικού Νεκροταφείου του Ωρωπού*, Αθήνα.
- Κατερίνα Ρωμοπούλου (1972), «Ράχη», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 27, Β'2, Χρονικά, 515.
- Γιάννης Σακελλαράκης (1965), «Πλατεία Δασκαλογιάννη», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 20 (1965), Χρονικά, III, 562.
- Μαρία Σκόρδου (2000), «Ελληνιστική κεραμική από το Καστέλι Κισάμου», *Πρακτικά Ε' Επιστ. Συνάντησης για την ελληνιστική Κεραμική Χρονολογικά Προβλήματα – Κλειστά Σύνολα – Εργαστήρια* (Χανιά 1997). Αθήνα: Τ.Α.Π.Α., 25-36.
- Σ. Στείρος, Σ. Παπαγεωργίου και Σταυρούλα Μαρκουλάκη (2004), «Καταστροφή των Κρητικών πόλεων το 365 μ.Χ.», Μ. Livadiotti – Ι. Simiakaki (επιμ.), *Creta Romana e Protobizantina: atti del congresso internazionale organizzato dalla Scuola Archeologica Italiana di Atene, (Iraklion 23-30 settembre 2000)*, vol. II, Padova, 427-444.
- Gladys Davidson Weinberg (1969), "Glass Manufacture in Hellenistic Rhodes", *ΑΔ* 24, Μελέτες, 143-151.
- Gladys D. Weinberg and E. Marianne Stern (2009), "Vessel Glass" (Excavations in the Athenian Agora), *The Athenian Agora*, Vol. 34, Princeton, NJ: The American School of Classical Studies at Athens.
- Αναστασία Χρυσοστόμου (2013), *Αρχαία Έδεσσα. Τα Νεκροταφεία*, Μελέτες 5, ΥΠΑΙΘΠΑ – ΑΙΘΣ, Βόλος.